4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : МГУ, 1987. – 261 с.
5. Корніяка О. М. Педагогічна діяльність і культура педагогічного спілкування / О. М. Корніяка // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – №1. – С. 38–43.
6. Красных В. В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология : курс лекций / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.
7. Потебня А. Мысль и язык / Потебня А. – К. : Вища школа, 1991 – 622 с.
8. Сухомлинський В. О. Слово про слово / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т. 5. Статті. – С. 160−167.
9. Ушинський К. Д. Передмова до першого видання „Дитячого світу“ // Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. : Т. 2 / [редкол. : В. М. Столєтов та ін.]. – К. : Рад. школа, 1983. – С. 203−216.

Статтю присвячено дослідженню проблеми формування мовної особистості вчителя-словесника як носія моделі суспільної комунікації. Окреслено деякі принципи класифікації мовленнєвої діяльності, розглядаються типології мовних особистостей; звернено увагу на потребу розбудови теоретичних моделей мовленнєвої особистості, які б визначали особистість у перспективі культурної традиції народу, етносу.
***Ключові слова**: мовленнєва діяльність, мовна особистість, мовленнєва культура спілкування.*

The article deals with the formation of the language personality of a philology teacher as a bearer of the model of public communication. Some principles of the classification of language activity are researched, the types of language personalities are studied, the attention is paid to the necessity of researching of language personality theoretical models.
***Key words**: language activity, language personality, speech communication culture.*

Тетяна Левченко
(Переяслав-Хмельницький)

УДК 811.161.2’27

МЕТАФОРИЗАЦІЯ ДІЄСЛІВ У РОЗМОВНОМУ МОВЛЕННІ

Традиції досліджувати мову як соціальне явище заклали В. Жирмунський [6], О. Береговська [1], М. Грачов [3], Й. Дзендзелівський [5], Л. Нікольський [11], Л. Ставицька [7] О. Швейцер [11] та ін. Історія вивчення соціальних діалектів в Україні налічує не одне десятиліття: увагу дослідників привертали таємні мови лірників і кобзарів, арго злочинців, сленг військових, молоді тощо. Проте питання про роль дієслівної метафори в арго на території України досі не було об’єктом комплексного дослідження, що зумовлює *актуальність* пропонованої статті. З огляду на це наша мета полягає в аналізі дієслівної метафори, яку представлено в мові арго, дослідженні процесу лексичної метафоризації та динаміки розвитку зазначеної групи лексики.

Оскільки метафора традиційно вважається основною словотвірною моделлю арго, дієслівна метафоризація стала головним аспектом нашої розвідки. Процес дієслівної метафоризації охоплює зазвичай тематичні групи лексем, про що свідчать сформовані в мові численні схеми перенесень назв з однієї сфери дійсності на іншу [1, с. 32]. Об’єкти і явища природи проектуються передусім на людину, дії, які виконує людина, адже мова за своєю сутністю глибоко антропоцентрична, вона повністю належить тільки людині, а тому вся вербальна категоризація фрагментів картини світу зорієнтована саме на неї та на її національний характер [11, с. 67].

Сутність дієслівної метафори полягає в уживанні слова, що позначає предмет, явище, ознаку, дію, для назви іншого предмета, явища, дії на основі подібності, яка випливає із порівняння, зіставлення за асоціацією [8, с. 375]. В. Бондалєтов зазначав, що характер переносних значень слів пов’язується з належністю слова до тієї чи іншої граматичної категорії – частини мови, наприклад, переносне значення іменників і прикметників відрізняється від переносного значення дієслова, адже дієслово і прикметник „переносять своє значення не самі по собі…, а тільки по відношенню до іменників, тобто переносять своє значення, коли стосуються різних предметів“ [2, с. 33]. Метафора „слугує одним із засобів посилення образності й виразності мови. Будь-яка метафора – це переносно вжите слово, що

є засобом образної… характеристики“ [9, с. 174]. Хоч більшість лінгвістів аналізує метафору в художньому тексті, вона властива й іншим стилям мови, зокрема мові арго, де слугує своєрідною моделлю формування лексико-семантичних варіантів багатозначного дієслова, наприклад, лексема *базлати* – розмовляти, невимушено бесідувати, в арго – кликати на допомогу [7, с. 43]. *Ти чого **базлаєш**, − сердитим шепотом спитав він, – по соплях захотіла?* (М. Омельченко); *– Здається, що нас **взули**, наче останніх лохів!* (Л. Кононович); *Він вас **замовить**. Кілеру з колишніх афганців або збіглих чеченців* (Г. Тарасюк); *Справу вела молодий слідчий Жовтневої районної прокуратури Наталя Куракова, яка рік тому одержала диплом. Вона і „**розкрутила**“ вбивцю на стовідсоткове зізнання* (День, 07.09.2009).

Метафоричні значення розвиваються в дієсловах арго за певною подібністю дії чи стану. Саме метафоричні перенесення є найактивнішим засобом збагачення лексичного складу мови в процесі розвитку багатозначності слів. Зокрема, на основі прямих значень дієслів у мові арго з’являються інші лексико-семантичні варіанти. Наприклад, пряме значення дієслова *гнати* – „змушувати рухатися у певному напрямку“, а його переносне значення утворене за подібністю дії – повідомляти сумнівну інформацію [7, с. 105] (*Ти ж, козел, **гнав**, що нікого не буде! – люто засичав Лисий і замахнувся на Півня кулаком* (А. Кокотюха); *гнати гаму* – фантазувати; *гнати платівку* – брехати; *гнати гусей, гнати дуру* – удавати з себе дурня, який не розуміє чогось (*Е …е! – сказав Холоденко своїм тонким голосом. – Ти що дуру **гониш**… про що мова, е?* (Л. Кононович).

Слово *ходити* в мові арго має своє лексичне наповнення – красти [7, с. 356]. За аналогією до цього слова утворилися й інші, метафоричні значення яких розвиваються за подібністю дії або стану: *бігати всю дорогу* – постійно скоювати злочини; *бігати по домовій* – здійснювати крадіжки з будинків і квартир; *бігати по ланцюжку* – красти білизну; *бігати по очковій* – красти з будинків через кватирку [3, с. 78].

У мові арго закладено критичне ставлення до реальної дійсності, тому відсутні назви на позначення реалій піднесеного, світлого, позитивного. За допомогою арготизмів у мовленні завжди спрощували деякі аспекти життя й акцентували на потрібних значеннях слів. Наприклад, дієслово *видати* у значенні „зрадити“ (викривати, виказувати кого-небудь, розголошувати таємницю) [3, с. 51] не використовується в кримінальному світі, оскільки воно не містить негативної експресії. Арготизм *продати* охоплює тільки частину цього поняття – видавати товаришів злочинної шайки для полегшення власної долі [3, с. 217]. Об’єм арготичного слова значно менший, ніж загальновживаного, тому більша частина дієслів у мові арго має одне значення.

Спостерігаємо активне використання номінацій і похідних, у тому числі і дієслівних, пов’язаних із поняттями *вода* і *вогонь*. На думку деяких дослідників, це зумовлено тим, що вода і вогонь були об’єктами поклоніння і вірування давніх людей, символізували щастя і біду. Подібні вірування у певний спосіб відобразилися у мові, зокрема й у кримінальному арго: *втопити* – зрадити; *спалити* – підвести, видати, зрадити співучасників; *спалитися* – виявити себе, бути затриманим; *мити* – грабувати; *розмити* – розрізати одяг жертви; *ллється вода* – обережно (сигнал); *паритися* – відбувати покарання в місцях позбавлення волі; *добути вогню* – вивести людину з рівноваги; *змитися* – втекти, зникнути, не закінчивши злочин; *по річці хвиля прийшла* – гонитва; *пустив ловити рибу* – утопити [3, с. 203].

Мова арго багата на образні засоби. Слова набувають нових значень, відбуваються зміни в сполучуваності слів, з’являються нові одиниці й вирази – усе це формують і фіксують носії усного мовлення. Дієслова в мові арго вживаються як у прямому, так і в переносному значенні, тобто відбувається процес метафоризації – досить динамічне семантичне явище, яке може бути й багаторазовим актом, біля одного основного значення, наприклад, дієслово *купити* має шість значень. Пряме значення – „придбати за гроші“ і п’ять переносних, уживаних у мові арго, – „вкрасти“; „обдурити“; „привертати на свій бік підкупом, хабаром“; „спровокувати когось“; „дізнатися про якийсь секрет“; „затримати, арештувати“ [6, с. 100].

У кримінальному арго досить чітко виокремлюється тематична група дієслів, у межах якої найвиразніше простежується оцінне значення. Передусім це – дієслова мовлення, розумової діяльності, точніше дієслова, якими передаються особливості мовлення людини. *Базарити* – бесіда, розмова: *Я знав, що це не пустий* ***базар*** (А. Коктюха); шум, скандал, крик*: Альо, дітвора! Кінчай* ***базар****! Од вас дуже багато галасу* (А. Кокотюха); *базарити* – говорити про щось, про когось: *Вам нема про що* ***базарити****? – неохоче подав Гога із Кущів* (А. Коктюха); *гнилий базар* – порожні балачки; *фільтрувати базар, шліфувати базар* – стежити за розмовою, не вживати образливих слів; *базар зам'яти* – припинити розмову; в'їжджати в *базар* – розуміти розмову; *базаревич* – те саме, що базар; *базарило* – людина, яка багато розмовляє; *базарний, базарна* – голосний, голосна [7, с. 42].

Подібними до слів з коренем *базар* є лексеми з коренем *базл* (*-базел*): розмова; *базланити, базлати* – голосно розмовляти, напр.: *Ти чого* ***базлаєш****, − сердитим шепотом спитав він, – по соплях захотіла*? (М. Омельченко); *базли* – те саме, що розмови.

Близькою до арготизмів *базарити* і *базланити* у фонетичному і семантичному планах є лексема *базікати* – „розмовляти, вести пусті розмови, просторікувати" [7, с. 42]. Синонімом до слова *базікати* є арготизм *вякати* (*вякнути*) – розмовляти. В. Даль вважав, що лексема *вякати* у розмовному мовленні XIX ст. мала дещо інше значення – заїкатися, мямлити, розмовляти протяжно, в'яло; просторікувати, пліткувати, обманювати [4, с. 314]. Від арготизма *вякати* утворилося декілька слів: *в'язальник, вякалка* – рот (*До того мені обридло* ***вякання*** *своєї кобри – хоч на стінку кидайся…. Сядь на місце чмо, і не вякай!*) (А. і Г. Вайнери).

Найяскравіша сфера виявлення метафоричного значення дієслова в арго – це перенесення ознак за схожістю функцій явищ (ознак зовнішніх або внутрішніх). В аналізованих арготичних словосполуках дієслова в прямому значенні характеризують, так би мовити, фізіологічні вияви тварин, зміни його стану, причому тут об'єднуються дієслова, що стосуються і людини, і тварини, дієслова, які передають поведінку, стан людини і тварини, та іменники, які відображають тваринний світ: *ворушити копитами* – втікати від переслідування; *мочити гусака* – обкрадати п'яного; *метати ікру* – намагатися задовольнити чиїсь потреби; *ворушити хвостом* – зраджувати закони злочинців, традиції; *падати (впасти, сісти, причепитися) на хвіст* – спостерігати, стежити за кимось; *тягти на хвості* – вести за собою працівника правоохоронних органів; *вирвати хвоста* – позбавити прав злодія; *бити хвостом* – видавати співучасників злочину, доносити; *гнати тюльку* – брехати; *спустити собачку* – зламати замок; *брати (взяти) на собаку* – грабувати жертву, якій дали сильний снодійний наркотик; *зламати роги* – втекти з місць позбавлення волі; *мочити роги* – скомпрометувати когось; *впертися рогами* – виконувати важку фізичну працю; *дати півника* – подати руку на згоду; *пустити півника на мокру справу* – здійснити підпал, з метою приховати сліди злочину; *запороти (зламати) ведмедя* – зламати сейф; *зарядити ведмедя* – здійснити крадіжку із сейфа; *пасти лебедя* – слідкувати за п'яною жертвою; *лебедів чесати* – обкрадати п'яних; *зробити ластівку* – викинути жертву у вікно тощо [3, с. 205]. Дієслова, засвідчені в поданих прикладах, за своєю семантикою характеризують явища живої природи, виявляють здатність метафоризуватися за зовнішньою подібністю явищ та психологічними станами й ознаками. Метафоричні значення дієслів у мові арго вирізняються високою продуктивністю, діахронічною стійкістю. Основні значення для них є моделлю, елементи якої наповнюються іншим денотативним змістом. Вторинні, переносні значення дієслів поступово закріплюються як найменування нових дій чи станів, унаслідок чого обсяг багатозначності таких дієслів розширюється, адже „за таких умов метафоризація слугує засобом творення нових словесних значень, збагачення лексико-семантичної системи мови" [3, с. 41].

Ще однією важливою рисою виникнення метафоричних значень дієслів є взаємодія категорій фізичного і психічного. Майже в кожному випадку спостерігаємо також додаткове протиставлення: дієслово в прямому значенні характеризує конкретні предмети, а в разі метафоризації ускладнюється явищем абстрагування, дематеріалізації значення. Не менш

важливою є група дієслів, які позначають рух, стан речей, оскільки здатність до довільного руху, переміщення в просторі – одна з характерних рис живих організмів, у якому провідне місце посідає процес абстрагування. Явище метафоризації в арго охоплює дієслова на позначення довільного руху і дієслова конкретної дії, які в усному мовленні виявляють спільну властивість − втрату буквальності значення, набуття інших значень, іноді навіть протилежних: *брикати, брикнути* – тікати від переслідувачів; *вилетіти* – вигнати; *виставляти* – утікати; *гуляти* – піти, прийти, зайти; *йти на дроти* – здійснити самогубство; *з'їхати* – сварити когось, дати догану; *іде* – добре, згода; *крити* (когось) – спіймати; *мішати, місити* – грати в карти; *наїхати* – тікати з місця невдалої крадіжки; *заїхати* – вдарити; *засипатися* – бути арештованим, спійманим; *замести* – арештувати, затримати когось; *натерти* – побити когось; *наколоти* – позначити карти; *коцати* – бити, убивати; *кидати* – вкрасти, пограбувати; *капати* – доносити, видавати; *взяти* – арештувати; купити вкрасти; *ліпити* – скоювати крадіжки; *линяти* – переховуватися від правоохоронних органів; *ламати* – шахрайські дії у картярській грі [3, с. 57]. В. Даль у „Толковом словаре живого великорусского языка" зафіксував дієслово *капати*, а також лексеми *каплюжити* або *каплюжничати* – зливати у корчмі краплі, залишки вина і випивати їх. Наприкінці XIX століття *каплюжниками* називали поліцейських, а пізніше – п'яниць, які бажали випити за чужий рахунок; скупих.

Отже, метафоризація дієслів у мові арго співвідносна з відповідними діями, станами та явищами, які пов'язані з діяльністю певних соціальних груп. Вони перебувають у процесі постійних змін, характеризуються нечіткістю визначення меж. Відповідно до змін у суспільстві розширюється і поглиблюється їхній семний обсяг, уточнюється зміст. Для певної групи метафоризованих дієслів характерна багатозначність, особливо утворених за моделлю „дієслово" + „іменник".

Стаття не вичерпує низки проблем у функціонуванні арголексем, тому в подальших дослідженнях плануємо здійснити систематизацію й опис аналізованої групи лексики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Береговская Э.М. Молодежный сленг: формирование и функционирование / Э.М. Береговская // Вопросы языкознания. – 1996. – № 3. – С. 32–41.
2. Бондалетов В.Д. Условно-профессиональные языки русских ремесленников и торговцев : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русск. язык"/ В.Д. Бондалетов. – Л., 1966. – 20 с.
3. Грачев М.А. От Ваньки Каина до мафии. Прошлое и настоящее уголовного жаргона / М.А. Грачев. – СПб: Авалон, 2005. – 338 с.
4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Современ. версия / В. И. Даль. – М. : ЕКСМО, 1999. – 735 с.
5. Дзендзелівський Й.О. Арго волинських лірників / Й.О. Дзендзелівський // Українське і слов'янське мовознавство: зб. праць. – Львів, 1996. – С. 310–349.
6. Жирмунский В.М. Проблемы социальной диалектологии / В. М. Жирмунский // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – М., 1964. – Т. 23. – Вып. 2. – С. 99–112.
7. Ставицька Л. Український жаргон. Словник / Леся Ставицька. – К., 2005. – 496 с.
8. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1973. – 438 с.
9. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В.Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 173–203.
10. Толковый словарь русского языка: В 4 т. / [под ред. Д.Н. Ушакова]. Репринтное издание : М., 1935. – 2000 с.
11. Швейцер А.Д. Введение в социолингвистику / А.Д. Швейцер, Л.Б. Никольский. – М.: Просвещение, 1978. – 452 с.

У статті проаналізовано метафоризацію дієслів у мові арго на позначення видів діяльності; розглянуто основні види виникнення метафоричних значень дієслів; встановлено динамічні процеси в арго і віддзеркалення їх у мові кримінального світу; з'ясовано взаємодію та перехід арготизмів в усне літературне розмовне мовлення, мову засобів масової інформації, а також художню літературу.

Ключові слова: *арго, метафоризація дієслів, види діяльності, динамічні процеси, позамовні чинники.*

The article analyzes metaphorizing of verbs in the argot to indicate activities, discusses the basic types of appearance of metaphorical meanings of verbs; deduced dynamic processes in the argot and their reflection in the language of the criminal world, found interaction and transition of the argot words in oral literary colloquial speech, language of mass media and fiction.

Keywords: *argot, metaphorizing of verbs, activities, dynamic processes, extralinguistic factors.*

Татьяна Мельник
(Винница)

УДК 811.161.1′ 373

РЕЧЕВАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ СКАЗОВОГО ПОВЕСТВОВАНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ В. ШУКШИНА

В статьях, монографиях и диссертациях последних лет большое внимание уделяется секретам художественного мастерства писателя, особенностям его жанровой и стилевой системы, художественной образности. Среди современных работ выделяются своей основательностью исследования В. Горна, В. Елистратова, О. Илюшиной, С. Кормилова, Т. Свербиловой, В. Сигова, Е. Скворецкой, Ю. Филиппова и других.

Хотя о В. Шукшине написано немало научных и критических работ, не все аспекты творчества писателя изучены в полной мере. Это касается прежде всего исследования языковых особенностей в произведениях писателя. Анализ влияния фольклора на языковой строй произведений разных жанров имеет значение для переосмысления истории русской литературы XX века, а также для решения проблемы «традиция и новаторство в литературе».

Целью статьи является исследование своеобразия организации повествовательной структуры произведений В. Шукшина разных жанров: от рассказа до романа.

Основу рассказов писателя составляет сказ, сочетающийся с другими типами наррации (диалогом, несобственно-прямой речью, авторским повествованием). Сказ предполагает наличие характерного образа рассказчика, чья позиция не всегда совпадает с точкой зрения автора. Кроме того, сказ ориентирован на речь устную, то есть создаваемую в момент рассказывания, что придает особую достоверность событиям и диалогизм.

Сказовые элементы весьма продуктивны в рассказах В. Шукшина. Образ рассказчика взят писателем из народной среды, рассказчик повествует о событиях, которые произошли у него на глазах или о которых он узнал доподлинно. Функция рассказчика в малой прозе В. Шукшина – не столько поведать о том или ином факте, сколько выразить народную (моральную) оценку происходящего. Рассказчик в произведениях писателя наделяет героев меткими характеристиками, которые раскрывают нравственную сущность персонажей. Например, в названии рассказа «Упорный» (1973) подчеркивается ведущая черта характера главного героя, о ней говорит и рассказчик: *«…непоседливому Митьке имя это, Моня, как-то больше шло, выделяло его среди других, подчеркивало как раз его непоседливость и строптивый характер»* [3, с. 169].

Эффект рассказывания поддерживается специфическими сказовыми формулами: *«Дело было так»* («Суд», «Выбираю деревню на жительство», «Танцующий Шива»), *«Все началось с того, что…»* («Упорный»), *«Вспоминаю из детства один случай»* («Дядя Ермолай»), *«Но – к делу. Что случилось?»* («Обида») и т. п.

Точка зрения рассказчика не всегда совпадает с точкой зрения героя и автора. И это несовпадение создает эмоциональное напряжение в произведениях В. Шукшина, определяет полифонизм рассказов писателя, которые лишены однозначности. Поскольку рассказчик, автор и герои тесно связаны с народной жизнью, то несовпадение их точек зрения создает представление о сложной и многообразной народной философии. Однако если трактовки образов и событий в освещении рассказчика, автора и героев могут различаться, то моральные ориентиры в произведениях В. Шукшина весьма ясны. И автор, и рассказчик отдают предпочтение вечным народным ценностям – добру, трудолюбию, любви к родине, человечности.

Сказовое повествование В. Шукшина насыщено композиционными элементами фольклора. Например, рассказ «Мастер» начинается словами: *«Жил-был в селе Чебровка некто Семка Рысь…»*. Спирька Расторгуев («Сураз») говорит о себе приезжим: *«Ну, и стал я, значит, жить-поживать…»*.